

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכַת מַחְשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק ב

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

	תעודה א
חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה ב
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ג
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ד
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ח-1988	תעודה ז
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ח
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ט
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה יא
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יב
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יג
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יד
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה טו
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טז-יז
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה יח
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יט
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה כ
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כא-כב
מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כג
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כד
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כה
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כו
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כז
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כח
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כט
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה ל
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה לא
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-135/136 לספ'). צד ימין: ארבעת (?) המינים והכתובת "לחרות ירושלם". צד שמאל: תיאור סכימטי של חזית המקדש והשם "שמעון".

מקור: Classical Numismatic Group, Inc. <http://www.cngcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליניר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטי־מנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָּה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים

יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הַקִּיצָה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה

עוזי ליכנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון

גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים

ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסות

אלכסנדר מלמד
 מערכות המסות בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסות
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה

יהושע שוורץ
 'וקווצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- 579 אברהם (אבי) ששון
הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- 603 זאב ספראי
כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצונים
- 729 דבורה דימנט
רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- 757 כנה ורמן
אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- 799 נועם מזרחי
'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
העברית בימי הבית השני
- 855 יונתן אדלר
מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
מחקר חדש
- 873 אשבל רצון
גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
1137 'פְּדָבֵר הָאֱמוּר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות המדרש הקדום

חיים מיליקובסקי

עיוניי בויקרא רבה מתמקדים רבות בתולדות הנוסח של החיבור ובניסיון לשחזר – עד כמה שהדבר אפשרי על פי עדי הנוסח העומדים לפנינו – את נוסחו המקורי ואת התהפוכות שעברו עליו במהלך השנים. ואולם גם שאלות כגון מה הם המקורות שהשתמש בהם הדרשן או העורך ומה הזיקה בין הקטע הנידון בויקרא רבה למקבילותיו מעסיקות אותי רבות. במאמר הנוכחי שאלות אחרונות אלו יעמדו במרכז הדיון, אם כי גם עניינים טקסטואליים לא יחסר מקומם.

פסקה זו בויקרא רבה היא פתיחתא, עם המאפיינים הקלאסיים – ציטוטו של הפסוק מרחוק, דרשה על הפסוק מרחוק, יצירת זיקה לפסוק מן הקריאה ליום שדורשים בו, וציטוטו של הפסוק מן הקריאה. הפסוק מרחוק הוא קהלת ב, ד: 'הַגְדַּלְתִּי מַעֲשֵׂי בְנֵיתִי לִי בְּתַיִם נְטַעְתִּי לִי כְרָמִים', והפסוק מן הקריאה הוא ויקרא יט, כג: 'וְכִי תִבְאוּ אֶל הָאָרֶץ וּנְטַעְתֶּם כָּל עֵץ מֵאֵכֶל וְעַרְלַתְם עַרְלַתוֹ אֶת פְּרִיֹו שְׁלֹשׁ שָׁנִים יִהְיֶה לָכֶם עַרְלִים לֹא יֵאָכֵל'. הפתיחתא כולה – מלבד שורתה האחרונה – דורשת פסוק זה מקהלת והפסוקים הבאים אחריו כדברי ה' אל עם ישראל הבאים להראות שבכניסתם לארץ אכן עשה את כל מה שהתנה עמם.¹

מקבילה קרובה לויקרא רבה באה בקהלת רבה ב, ח, ב;² רוב רובם של היגדי ויקרא רבה מופיעים שם.³ כידוע, מדרש קהלת רבה כולו כולל לא מעט קטעים מקבילים לויקרא רבה, ופעמים רבות התלות של הקטע שבקהלת רבה בקטע המקביל בויקרא רבה ברורה לעין, משום שהקטע בקהלת רבה מסתיים בציטוט פסוק מקריאת התורה בספר ויקרא, סיומת של פתיחתא בויקרא רבה שבשום פנים

1 הפסקה כולה מופיעה בנספח בסוף המאמר בטבלת השוואת הנוסחים.

2 מהדורת מ' הירשמן, ירושלים תשע"ז, עמ' 136–138. ציוני הסעיפים ותת-הסעיפים אינם במהדורת הירשמן, והם על פי דפוסי וילנה (וילנה תרמ"ז) ופעמים רבות אחר כך במהדורות צילום, עמ' 4.

3 וראו על כך עוד להלן.

ואופן אינה מתאימה להקשר בקהלת רבה, ורק המסקנה שעורך קהלת רבה שאל את הקטע מויקרא רבה תסביר תופעה זו.⁴ בקטע הנידון כאן הקטע בקהלת רבה אינו כולל סיומת של פתיחתא.⁵

נוסף על הקטע בקהלת רבה נכון לעיין גם בקטע הבא במדרש הגדול דברים ח, ט.⁶ כבר במבט ראשון רואים שיש זיקה קרובה מאוד בין הקטע בקהלת רבה ובין הקטע במדרש הגדול, שכן מדרש הגדול פותח במשפט '... פתר קרייה בבאי הארץ', בדומה לפתיחה של קהלת רבה '... פתר קרייה בישראל בכניסתן לארץ', ושניהם דורשים בהמשך את פסוקים ד-ח בקהלת פרק ב בדרך כמעט שווה. יתרה מזו, קודם לפתירת פסוקים אלו בעניין הכניסה לארץ, שווים שני החיבורים בכך שהם פותרים את הפסוקים האלה בקהלת תחילה על שלמה המלך ואחר כך על התורה. זאת אומרת, ברי הדבר שיש קשר קרוב מאוד בין הקטע בקהלת רבה לקטע במדרש הגדול.

מהו טיב הקשר? בהסתמך על העובדה שחלק גדול מעבודתו של בעל מדרש הגדול היה איסוף וליקוט מקורות חז"ל על פי סדר פסוקי התורה, ועל סיכומי המחקר הקובעים שבעל מדרש הגדול השתמש בחיבור הידוע לנו בשם 'קהלת רבה',⁷ הנחתי שאין לראות בקטע שבמדרש הגדול מקבילה לקהלת רבה (או לויקרא רבה) אלא עד נוסח משני לקהלת רבה. כלומר, קהלת רבה היה פרוס לפניו וכלל קטע גדול ממנו בהגיעו לדברים ח, ט.

4 ראו מאמרו של יהודה תיאודור: J. Theodor, '[review of] Aug. Wünsche, *Bibliotheca Rabbinica: Eine Sammlung alter Midraschim, Erste Lieferung: Der Midrasch Kohelet*', *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 29 (1880), pp. 181–190, at pp. 186–187

5 אך השוו אל המקבילה המשובשת והמקוצרת מאוד בקהלת זוטא (מהדורת ש' בובר, וילנה תרפ"ה, עמ' 117; מהדורת מ' הירשמן, ירושלים תשע"ז, עמ' 38; מהדורת ברוכי-הירשמן-קיפרווסר של מפעל המדרש במכון שכתר <<https://schechter.ac.il/wp-content/uploads/2018/03/השרפ/9-8>>).

6 מהדורת ש' פיש, ירושלים תשל"ג, עמ' קעג-קעד.

7 ראו י' טובי, המדרש הגדול – מקורותיו ומבנהו, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ד, עמ' 233–236; ר' קיפרווסר, מדרשי קהלת: התהוות ועריכה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ה, עמ' 135–146; מדרש קהלת רבה א-ו: מהדורה ביקורתית על פי כתבי יד וקטעי גניזה, עם מבוא, מסורת המדרש, חילופי נוסח ופירוש, בעריכת מ' הירשמן, בסיועו של ש' ברוכי, ירושלים תשע"ז, עמ' פד. ראוי להעיר שהשם 'קהלת רבה' אינו קדום, וראו הירשמן, שם, עמ' ס-סג.

ואולם כאשר התעמקתי יותר בדבריהם של קהלת רבה ושל מדרש הגדול התעורר בי החשד כי הקטע במדרש הגדול אינו עד נוסח משני לקהלת רבה, אלא עדות למקור עצמאי שאינו תלוי בו. מה טיב המקור העצמאי הזה? עוד נחזור לשאלה זו בהמשך. השערה זו החזירה אותי לעיון מחודש בנקודת ההתחלה – שאלת הזיקה בין קהלת רבה ובין ויקרא רבה. עתה מוטל עלינו הצורך להרחיב את המבט ולדון בשאלות הזיקה בין כל אחד מן המקורות האלה לבין השניים האחרים. בנספח למאמר באים נוסחיהם של ויקרא רבה, קהלת רבה ומדרש הגדול בטורים מקבילים.⁸ חילקתי את שלוש המקבילות לעשרים ואחד סעיפים, רובם קטנים, כדי להקל על ההתייחסות לכל משפט ומשפט.

המסגרות הספרותיות

נתחיל את הדיון בכמה מסקנות הנובעות מן המסגרות הספרותיות של שלושת קטעי המדרש. תחילה נשווה בין ויקרא רבה מצד אחד ובין שני נוסחי המדרש על קהלת, כלומר קהלת רבה והקטע במדרש הגדול, מן הצד האחר. עצם הדבר, שבויקרא רבה דורשים רק את פסוקים ד-ו בקהלת פרק ב, ואילו בשני נוסחי המדרש על קהלת דורשים את פסוקים ד-ח, יכול להביא אותנו אל המסקנה שמנסח הקטע בויקרא רבה לקח את הפתירה הארוכה שראה במדרש על קהלת, וקיצר אותה לצורכי דרשתו. אומנם, בעיקרון היה אפשר לטעון שהצורה המקורית של הקטע הייתה כצורתו הנוכחית בויקרא רבה ודרשו בה רק עד פסוק ו, ואילו מנסח משני של הקטע הוא שהוסיף את הדרשות על פסוקים ז-ח במדרש על קהלת. ברם, כאשר משווים את טיב הדרשות בכל הפסוקים רואים שבית יוצר אחד לכולן, ורחוק לשער שהדרשות על פסוקים ז-ח נוצרו במועד מאוחר יותר. יתרה מזו, כאמור, הן בקהלת רבה והן במדרש הגדול קודם לפתירת פסוקים אלו בעניין הכניסה לארץ שווים שני החיבורים בכך שהם פותרים את הפסוקים האלה בקהלת תחילה על שלמה המלך ואחר כך על התורה, ובשתי הפתירות האלה דורשים את פסוקים ד-ח.

עוד נימוק לראות בפסקה שבויקרא רבה מקרה של שימוש משני במדרש רצוף על קהלת בא מסדרן של היחידות המדרשיות הקטנות; ראו בטבלה סעיפים 4-21. בסעיפים 4-5 בויקרא רבה, כמו בשני המקורות האחרים, דורשים את פסוק ד; בסעיפים 6-8 דורשים את פסוק ה במדרש הגדול, אך לא בויקרא רבה ולא בקהלת

8 ובאמת באים שם שני נוסחים של ויקרא רבה ושני נוסחים של קהלת רבה; וראו שם לפשר הדבר.

רבה; בסעיפים 9-11 דורשים את פסוק ו בכל שלוש המקבילות; בסעיפים 12-19 דורשים את פסוקים ז-ח בשני המדרשים על קהלת; ובסעיפים 20-21 בא מדרש על פסוק ה, שהפך לסיומת של הפתיחתא בויקרא רבה על ידי יצירת זיקה בין קהלת פרק ב והפסוק מן פרשת קריאת התורה של השבת, ויקרא יט, כג. המנסה של הקטע בויקרא רבה לקח מן המדרש הרצוף על קהלת שעמד לפניו את מדרשו על פסוקים ד-ו – קרוב לשער שלא לקח אף את המדרש על פסוקים ז-ח משום שראה את המדרש על פסוקים ד-ו ארוך דיו לצורך יצירת הפתיחתא – ושינה את סדר הבאת המדרשים על פסוק ה ועל פסוק ו כדי לסיים את הפתיחתא במילים היחידות בקטע המקראי היכולות להידרש לעניין פרשת שבוע. קשה הרבה יותר לשער שדרשן הדורש בעצמו פסוקי קהלת ימשיך את פעולת המדרש אחרי הגיעו לפסוק המתקשר לפרשת השבוע.

ראוי להתעמק יותר בטיב הזיקה בויקרא רבה בין קהלת ב, ה ובין הפסוק של פרשת השבוע. על החלק הראשון של פסוק ה באה אותה הדרשה בויקרא רבה ובמדרש הגדול:¹⁰ 'עשיתי לי גנות ופרדסים (קהלת ב, ה) ארץ חטה ושערה וגפן (דברים ח, ח)'. לעומת זאת, על החלק השני של הפסוק 'ונטעתי בהם עץ' הדרשות שונות זו מזו לחלוטין: במדרש הגדול באה הדרשה 'אפלו פלפלין לא היתה ארץ ישראל חסירה' ובהמשך הסיפור על הדריינוס ורבי יהושע בן חנניה, ואילו בויקרא רבה באה 'וכי תבאו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל (ויקרא יט, כג)'. הסגנון של המדרש הייחודי לויקרא רבה זהה לזה של רוב יחידות המדרש לאורך כל הקטע, כלומר, ציטוט של פסוק ממקום אחר במקרא בלי כל תוספת.

ואולם דברי מדרש אלו של ויקרא רבה – הבאת ויקרא יט, כג בהקשר של קהלת ב, ה – אינם תואמים את המהלך הרעיוני של הקטע כולו. מהלך רעיוני זה מפורש בתחילת הקטע בויקרא רבה ובמדרש הגדול: הקב"ה מכריז שעשה לבני ישראל את כל מה שהתנה עם האבות.¹¹ ואכן, כל יחידות המדרש – מלבד הסיומת של הפתיחתא בויקרא רבה – מדגישות את כל ההיבטים היפים והטובים של ארץ ישראל שבני ישראל קיבלו בכניסתם אליה. לעומת זאת, הסיומת של הפתיחתא בויקרא רבה אמורה בפעולת הנטיעה שעל עם ישראל לעשות בעצמו ובציווי לקיים

9 בקהלת רבה נוסח הדפוסים בא ציטוטו של חלק מן הפסוק, אבל אין שם מדרש עליו; סביר שאין זה אלא ניסיון 'לתקן' את ההשמטה הבלתי מובנת של פסוק ה.

10 כאמור, אין דרשה על פסוק ה בקהלת רבה.

11 כך ויקרא רבה; לפי מדרש הגדול 'תר' ממה שהתנה.

בעקבותיה את מצוות ערלה; אין דרך לקשור פסוק זה עם הרעיון שבני ישראל קיבלו מן האלוקים מתנות גדולות בכניסתם לארץ.¹²

גם ניתוח זה מביא למסקנה שמנסח ויקרא רבה השתמש במדרש קיים שימוש משני: בעל המדרש המקורי דרש את החלק השני של פסוק ה 'ונטעתי בהם עץ' כפי שמופיע במדרש הגדול: 'אפלו פלפלין לא היתה ארץ ישראל חסירה ...', ואילו המנסח המשני של ויקרא רבה שם לב שמילים אלו בפסוק ה יכולות בנקל להתקשר לויקרא יט, כג 'וכי תבאו אל הארץ ונטעתם פל עץ מאכל ...'. אף מסתבר שעצם הדמיון בין מילותיהם של שני הפסוקים הוא היסוד שעליו הושתתה הפתיחתא (כמובן, עם עצם הדבר שפסוק המזכיר את הביאה לארץ מתחבר בטבעיות לפתירה מדרשית בעניין הכניסה לארץ).

הזכרנו קודם שבכל הנוסחים של קהלת רבה חסר מדרש על פסוק ה, אך הוא מופיע במדרש הגדול. דומני שעובדה זו עצמה תומכת היטב במסקנה שבעל מדרש הגדול לא השתמש בחיבור הידוע לנו בשם קהלת רבה, שכן מאין לקח בעל מדרש הגדול את המדרש אם זה לא עמד במקורו?¹³

12 וראו פירוש מהרז"ו בדפוסי וילנה של מדרש רבה (וילנה תרמ"ז) על אתר (עמ' 14), המנסה להתאים את הדברים.

13 וברור שמדרשו מקורי, שכן חלק ממנו מופיע אף בויקרא רבה. ראוי לתהות מה פשר השמטת המדרש על פסוק ה בקהלת רבה. שני הסברים אפשריים. (א) אומנם קטע זה בקהלת רבה – שלא כמו קטעים אחרים הכלולים בו (ראו הערה 4) – אינו לקוח מויקרא רבה, אך אולי עורך קהלת רבה הושפע מויקרא רבה, כלומר, ראה שאין בו מדרש על פסוק ה אחרי המדרש על פסוק ד, והחליט ללכת בעקבותיו. (2) אולי המדרש על פסוק ה הושמט בעקבות השמטה מחמת הדומות: הן פסוק ה והן פסוק ו מתחילים במילים 'עשיתי לי', וכאשר בעל קהלת רבה העתיק ממקורו, קרי: מדרש קדום על קהלת, עינו קפצה מן הראשון אל השני. (ברור שאני מניח שהיצירה של קהלת רבה הייתה דרך כתיבה בספר.) במבט ראשון השנייה קוסמת לי יותר, אך בדרך זו קשה עד מאוד להסביר את הופעתו של סעיף 11 בקהלת רבה, סיפור הדריינוס ורבי יהושע בן חנניה על תוצרת ארץ ישראל. במדרש הגדול סיפור זה מופיע בסעיף 8, חלק מן המדרש על פסוק ה, ואילו בקהלת רבה הוא חלק מן המדרש על פסוק ו. אם במדרש הקדום על קהלת הופיע המשפט 'אפלו ... לא היתה ארץ ישראל חסירה' פעמיים, הן במדרש על פסוק ה והן במדרש על פסוק ו, כפי שאכן קורה במדרש הגדול, ומנסח משני אחד, קרי בעל קהלת רבה, החליט מסיבה זו או אחרת להשמיט את המדרש על פסוק ה, מובן מדוע העביר את הסיפור היפה הזה, שאינו אלא המשך והדגמה למשפט 'אפלו ... לא היתה ארץ ישראל חסירה' להיקרות האחרת של המשפט. אבל אם ההשמטה היא תוצר של פעולה בלתי מכוונת, קרי השמטה מחמת הדומות, איני רואה דרך להבין את הופעת הסיפור בקהלת רבה.

פתיחת המדרש

נתמקד עתה בפתיחה של המדרש בשלוש המקבילות, סעיפים 1-3. ההבדל בסעיף 1 בין ויקרא רבה מצד אחד ובין שני מדרשי קהלת מצד אחר מקורו בהבדל במסגרות הספרותיות של המקורות. מדרש ויקרא רבה צמוד למבנה של הפתיחתא. החכם (רבי יהושע דסיכנין בשם רבי לוי) 'פתח', ומיד מצוטט הפסוק מרחוק 'הגדלתי מעשי' וגו' (קהלת ב, ד). לעומת זאת, בשני מדרשי קהלת כתוב שהחכם 'פתר קרייה', ביטוי נפוץ כאשר יש כמה פתירות יחד; אין אחידות בסוגיה מיהו החכם בעדי הנוסח של קהלת רבה, ובמדרש הגדול כתוב 'ר' פתר קרייה'¹⁴.

חשובים יותר הם ההבדלים בסעיפים 2-3. בשלוש המקבילות – ויקרא רבה,¹⁵ קהלת רבה ומדרש הגדול – מיד אחרי ציטוטה של תחילת פסוק ד בקהלת פרק ב (סעיף 1) מצוטט פסוק נוסף: בוויקרא רבה ובמדרש הגדול מצוטט דברים לד, ד – 'וַיֹּאמֶר יי אֱלֹהֵי זֹאת הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתִּי לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיַעֲקֹב לֵאמֹר לְזַרְעֲךָ אֶתְנַנֶּה הָרְאִיתִיךָ בְּעֵינַי וְשָׁמָּה לֹא תַעֲבֹד' (סעיף 2); ואילו מדרש קהלת רבה מצטט את במדבר טו, ב – 'דַּבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם כִּי תִבְאוּ אֶל אֶרֶץ מוֹשְׁבֹתֵיכֶם אֲשֶׁר אֲנִי נֹתֵן לָכֶם' (סעיף 2). בוויקרא רבה לבד אחרי ציטוט דברים לד, ד באה השאלה 'מה ת"ל לאמר' (סעיף 2), ובשני המקורות המצטטים את דברים לד, ד מובאת אז מה שנראית על פי ההקשר פרשנות מדרשית לפסוק זה – ה' מצווה למשה לספר לאבות שהגדיל מעשיו ועשה לישראל את מה שהתנה עמם,¹⁶ כלומר עם האבות (סעיף 3). בקהלת רבה עניין זה חסר, ומיד מתחילים במדרש על הצלע השנייה של קהלת ב, ד (סעיף 4).

לפנינו שאלה עיקרית אחת: כיצד יוצרים מדרש ויקרא רבה ומדרש הגדול זיקה בין קהלת ב, ד ובין דברים לד, ב וכיצד יוצר מדרש קהלת רבה זיקה בין קהלת ב, ד ובין במדבר טו, ב? בנוגע לויקרא רבה ומדרש הגדול הדברים מפורשים במידת מה, בייחוד לפי הנוסח שבוויקרא רבה: המדרש דורש מן המילה 'לאמר' בדברים לד, ד שהפסוק מתאר לא רק את האמירה של ה' למשה שאכן עשה ה' את מה שהתנה עם אברהם, יצחק ויעקב, אלא גם שה' אמר למשה 'לומר' לאברהם, ליצחק וליעקב שעשה את מה שהתנה עמם. בהמשך הקטע באה פרשנות מדרשית לפסוקים העוקבים בקהלת פרק ב להדגים כיצד ה' עשה את מה שהתנה עמם.

14 ויש עוד הבדלים שאינם חשובים לענייננו.

15 כך בנוסח ויקרא רבה שאני מציג בנספח למאמר, ואילו מרגליות במהדורתו לא כלל לא את הפסוק ולא את השאלה הצמודה אחריו.

16 ראו הערה 11.

ובכל זאת נראה שעיון מעמיק יותר יגלה בקיעים בהיגיון המדרשי הפועל כאן: כיצד מתחברת הפרשנות המדרשית הזאת על דברים לד, ד, האמורה בשבועת ה' לאבות שייתן לזרעם את הארץ הזאת, למשפט 'הגדלתי מעשי' וגו' (קהלת ב, ד), המקדים את הבאת דברים לד, ד ופירושו, ולרשימת המעשים הגדולים העולים מקהלת פרק ב ומקטעי הפרשנות שעליו?¹⁷ כיצד הפך הציווי לספר על קיום שבועתו לציווי לספר על מעשים?

ראוי שנעייין עתה בכמה קטעי מדרש אחרים היכולים לעזור לחבר את החוטמים. מקבילה קרובה מאוד לסעיפים 2-3 בויקרא רבה ובמדרש הגדול מופיעה בירושלמי ברכות ב, ג (ד ע"ד; מהדרות האקדמיה, עמ' 16-17):

ומניין שהצדיקים אפי' במיתתן קרויין חיים דכת' ויאמר אליו זאת הארץ אשר נשבעתי לאברהם ליצחק וליעקב לאמר (דברים לד, ד) מה תל' לומר לאמר אמר לו לך ואמור לאבות כל מה שהתניתי לכם עשיתי לבניכם אחריכם.

מקבילה קרובה פחות באה בבבלי, ברכות יח ע"ב:

דאמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן מנין למתים שמספרים זה עם זה שנאמר ויאמר ה' אליו זאת הארץ אשר נשבעתי לאברהם ליצחק וליעקב לאמר (דברים לד, ד) מאי לאמר אמר הקדוש ברוך הוא למשה לך אמור להם לאברהם ליצחק וליעקב שבועה שנשבעתי לכם כבר קיימתיה לבניכם.

יושם על לב שההקשר הרעיוני המשותף לשני המקורות האלו, קרי: התכונות של המתים, והשימוש של שניהם באותו הפסוק, דברים לד, ד – פסוק שעל פי ביאורו הפשוט אין לו ולא כלום עם תכונות של מתים – מביא בהכרח למסקנה שמקור משותף לשניהם. מקור משוער זה הוא ראייה לקדמותה של המסורת המופיעה

17 שתי הערות מתודולוגיות: (1) אין לראות קושי בזה שבמדרש ה' אומר למשה 'הגדלתי מעשי' – בלשון עבר – אף על פי שעוד לא עברו בני ישראל את הירדן, שכן משחקי זמן של הקדמה ואיחור כאלה נפוצים בעולמו של המדרש; וראו בהמשך הדיון על סעיף 2 בקהלת רבה (עמ' 925). (2) בעניין השאלה שאני מציג בפסקה זו – נטיית רבים היא לא להתעמק בכגון דא, שכן אין זה אלא 'מדרש', והגבולות נזילים מדידי כדי להסיק מהי זיקה הגיונית ומהותית ומהי זיקה מלאכותית ומעושה. אני סבור שראוי להיות מודעים למידת ההיגיון שבזיקות מדרשיות גם אם פעמים רבות אין באפשרותנו להסביר אותן לשביעת רצוננו.

בויקרא רבה ובמדרש הגדול: פסוק ד בדברים לד נדרש כציווי של ה' אל משה לרווח לאבות הראשונים.¹⁸
נעיין במקור נוסף, תנחומא, מסעי, י:

זאת הארץ אשר תפל לכם בנחלה (במדבר לד, ב) ... דבר אחר זאת הארץ זש"ה כח מעשיו הגיד לעמו (תהילים קיא, ו) אמר להם הקב"ה לישראל יכול הייתי לבראות לכם ארץ חמדה אחרת אלא בשביל להראות לכם כחי אני אורישי את שונאיכם מפניכם ונותן לכם את ארצם לקיים מה שנא' כח מעשיו וגו'.

קטע זה אין בו מן המרכיבים המרכזיים הבאים בקטעים שאנו דנים בהם, אך יש בו שני היבטים הנראים לי משמעותיים מאוד, והמביאים אותי לשער שביסוד המסורת הבאה בויקרא רבה ובמדרש הגדול עומד אף עיון מדרשי בתהילים קיא, ו. קודם כול, נשים לב שהמדרש כאן בתנחומא מסעי מכוון למילים 'זאת הארץ', ביטוי המופיע בתורה רק במדבר לד ובפסוק המצוטט בויקרא רבה ובמדרש הגדול, דברים לד, ד; כלומר, בעקבות זהות לשונית זו יכולה מסורת מדרשית לעבור בנקל מן ההקשר המקראי האחד אל האחר. שנית, וחשוב אף יותר, הפסוק המלא המובא בתנחומא מסעי הוא 'פַּחַּ מַעֲשֵׂיו הַגִּיד לְעַמּוֹ לְתֵת לָהֶם נַחֲלַת גּוֹיִם', ויש בו כל המרכיבים שהיו חסרים בניסיוננו להבין את התפתחות המסורת המדרשית הבאה בויקרא רבה ובמדרש הגדול – כיצד מתקשר סיפור המעשים לעניין ירושת הארץ. והנה בפסוק אחד מופיעים שניהם יחד ('מעשיו הגיד' ו'נחלת גוים'), ובהקשר של מדרש על המילים 'זאת הארץ', המופיעות אף בפסוק הנדרש בויקרא רבה ובמדרש הגדול. בסופו של דבר דומה שהעיון המדרשי והמהלך הרעיוני של ויקרא רבה ומדרש הגדול בסעיפים 2-3 מובנים. נעיין אפוא בדברי קהלת רבה.

18 איני יודע אם המסורת כפי שהיא מופיעה בירושלמי (ההתייחסות היא לירושלמי מכיוון שכאמור, יש לו קרבה יתרה לנוסחם של ויקרא רבה ומדרש הגדול). כלומר בלי אזכור של המעשים הגדולים, קודמת למסורת שבויקרא רבה ובמדרש הגדול, שהתמזגו בה סיפור המעשים הגדולים עם סיפור קיום ההבטחה, או אם המסורת שבירושלמי נוצרה על יסוד המסורת שבויקרא רבה ובמדרש הגדול, אחרי שניכו את עניין המעשים הגדולים. ליבי אומר לי שהאפשרות הראשונה היא הנכונה, שכן לפי האפשרות השנייה סביר היה למצוא סימנים כלשהם למסורת הקדומה יותר. ומכל מקום ברור למדעי שנוסח הבבלי משני: השימוש בלשונות של 'תנאי' ו'התנה' בנוגע להבטחת ה' לאבות שזרעם יירש את הארץ בא רק במקורות ארץ ישראלים, ולכן המנסח ששילב את המסורת בבבלי ברכות שינה את הנוסח והזכיר את קיום השבועה.

התחלת הקטע נראית סתומה למדיי; נביא כאן את סעיפים 1-4 (על פי מהדורת הירשמן):

ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי פתר קריה בישראל בכניסתן לארץ. הגדלתי מעשי (קהלת ב, ד) כי תבאו אל ארץ מושבותיכם ועשיתם אשה ליי עולה או זבח (במדבר טו, ב-ג) בניתי לי בתים (קהלת ב, ד) ובתים מלאים כל טוב (דברים ו, יא)

הקושי גדול: מה הם המעשים הגדולים הגלומים בכיאתם לארץ או בעשיית אשה לה' בבואם אל הארץ? אומנם דברי המדרש אין בהם יותר מהבאת פסוק, אך דא עקא, הרי ברור שכוונתו לומר שפסוקים ב-ג בבמדבר טו מפרשים את 'הגדלתי מעשי'¹⁹. דומני שגם בנוגע לדברי קהלת רבה יסייע העיון בקטע מדרש אחר:

ד"א כי תבאו אל ארץ מושבותיכם (במדבר טו, ב) א"ר זכאי דשאב אמרו ישראל לפני הקב"ה רבש"ע בכל מקום אתה קורא אותה ארץ כנען וכאן ארץ מושבותיכם אמר להם הקב"ה חייכם נתתי אותה לאברהם ליצחק וליעקב וכולם מן המקרא והבן יורש את האב לכך ארץ מושבותיכם (במדבר רבה יז, ז)²⁰.

איני יכול לומר שירדתי לסוף דעתו של מנסח הקטע בקהלת רבה, אך על פי קטע זה בבמדבר רבה נראה להציע בהיסוס שפסוק ב בבמדבר טו שימש לו ראייה שה' נתן לאבות – בעבר, בחייהם של האבות – בעלות על הארץ, וזה פירושו להגדלתי מעשי'. עניין זה חסר לחלוטין במדרש לדברים לד, ד, וייתכן שזו הסיבה לכך שמנסח זה השמיט את הפסוק האחרון וציטט במקומו את במדבר טו, ב. איני חושב שמנסח

19 כדי להמחיש את הקושי בדברי המדרש נביא את דבריו של מדרש רבה המבואר: קהלת רבה, בעריכת א"צ שטיינברגר ועוד, ירושלים תשנ"ג, עמ' כג: 'ודרש: "הגדלתי מעשי", "מעשים" – אלו הקרבנות, שהגדילו ישראל לעשותם מתוך עושרם בבואם לארץ ובבנין בית-המקדש, וכמו שנאמר להם מראש: "כי תבואו אל ארץ מושבותיכם ועשיתם אשה לה"', הרי "מעשה" בכניסתם לארץ'. אי אפשר לקבל פירוש זה, והדברים ברורים: (1) בני ישראל הביאו קורבנות גם לפני כניסתם לארץ; הפתרון שמציע בעל המדרש המבואר – עתה בבואם לארץ הביאו קורבנות 'מתוך עושרם' – דחוק ביותר; (2) ברור מתוך הקטע המדרשי כולו שה' הוא המדבר בפסוקים הנדרשים מקהלת, והמעשים חייבים אפוא להיות שלו, ולא של בני ישראל. דומני שכאשר יש פתרון כה קלוש, עדיף לפרשן לציין שאינו יודע לכוון את המדרש ולהישאר בצריך עיון. ואם עורכי מדרש רבה המבואר היו נוהגים על פי כלל זה בכל הכרכים הרבים שהוציאו, היה יוצא מתחת ידם חיבור ראוי יותר. וראו גם תנחומא בובר, הוספה לפרשת שלח, יח (עמ' 83).

הקטע בקהלת רבה גרס שכולם יבינו את כוונתו על יד ציטוט הפסוק גרידא, ונראה שמונח לפנינו נוסח משובש.

גם אם אשתכנע שהסבר זה נכון, על פי שיקול פילולוגי פשוט נראה להסיק שנוסח זה משני לעומת הנוסח שבויקרא רבה ובמדרש הגדול.²¹ כפי שעולה מדברינו עד עתה, אף לא אחד מן שלושת המקורות שאנו דנים על אודותם מגלה סימנים של קרבה טקסטואלית-משפחתית לאחד המקורות האחרים.²² משמעות הדבר היא שיש לנו שלושה עדים עצמאיים לנוסח המדרש הקדום לקהלת ב, ד-ח העומד ביסוד כל שלושת המקורות. כאשר גרסה אחת מופיעה בשני עדים שאין קרבה ביניהם, וגרסה אחרת בעד אחד, ולא ייתכן שהגרסה המופיעה בשני העדים נוצרה במהלך המסירה בידי שני מעתיקים באופן עצמאי – תמיד הולכים אחרי הרוב.

עוד הבדלים בין קהלת רבה למדרש הגדול

הבאנו עד עתה כמה נימוקים מדוע ראוי להסיק שהקטע הבא במדרש הגדול אינו נובע מהחיבור קהלת רבה המונח לפנינו. נמשיך קמעה את ההשוואה בין שני הקטעים, ונראה שיש עוד מקומות שנוסח מדרש הגדול נראה קמאי לעומת הנוסח בקהלת רבה. כבר הזכרנו לעיל²³ שהסיפור על הדרייננוס ורבי יהושע בן חנניה מופיע בשני הקשרים שונים זה מזה במדרש הגדול ובקהלת רבה. בראשון הוא מופיע אחרי היחידה המדרשית 'ונטעתי בהם עץ' (קהלת ב, ה), אפלו פלפלין לא היתה ארץ ישראל חסירה', ובשני הוא מופיע אחרי היחידה המדרשית 'להשקות מהם יער צומח עצים' (קהלת ב, ו) א"ר לוי אפי' קני של חצים לא חסרה ארץ ישראל'.²⁴ נושא הסיפור הוא שלא חסר דבר בארץ ישראל, ויוצא אפוא ששני ההקשרים מתאימים.

21 יש כאן אפוא עוד ראייה לכך שבעל מדרש הגדול לא שאב את הקטע מקהלת רבה.
22 קרבה טקסטואלית-משפחתית בין שניים או יותר עדים מתגלה רק כאשר לכולם יש טעות משותפת; קריאה נכונה משותפת אינה מעידה על קרבה כלשהי.

23 בהקשר של הדיון על השמטת המדרש על פסוק ה בקהלת רבה; ראו הערה 13.

24 ראו בטבלת הנוסחאות בסוף המאמר סעיפים 7-8, 10-11. סדר זה של הדברים הוא על פי נוסח שבמהדורת הירושמן, שהוא הוא הסדר שבכל כתבי היד. לעומת זאת בנוסח הרפוסים של קהלת רבה הסיפור אינו צמוד למדרש על הקטע מן הכתוב 'להשקות מהם יער צומח עצים' (פסוק ו), אלא לקטע מן הכתוב 'עשיתי לי גנות ופרדסים' (פסוק ה). דומה שראוי לראות בהעברה זו העברה טכנית. לעיל (הערה 13) תהינו מדוע אין מדרש על פסוק ה בקהלת רבה (על פי נוסחם של כל כתבי היד), וסביר להניח שלמאן דהו השמטה זו הפריעה כל כך עד שאחרי דברי המדרש על פסוק ד, ציטט את תחילת פסוק ה, לקח חלק מן דברי המדרש על פסוק ו, והעביר אותם למקומם מיד אחרי הציטוט של תחילת פסוק ה. דברי המדרש על פסוק ו שיש להם הזיקה הפחותה ביותר לפסוק עצמו הם הסיפור על הדרייננוס, ולכן הוא העביר את החלק הזה.

ומכל מקום ברור שההקשר במדרש הגדול יפה יותר ומתאים יותר, שכן אחד מן הדברים שהדריינוס מבקש מרבי יהושע בן חנניה הוא פלפלין! בהמשך הקטע, על המילים 'וּסְגַלַת מְלָכִים וְהַמְדִינֹת' (קהלת ב, ח) מופיע במדרש הגדול 'וסגלת מלכים זו בזה סיחון ועוג והמדינות ששים עיר כל חבל ארגב (דברים ג, ד)', ואילו בקהלת רבה – 'וסגלת מלכים זו ביזה סיחון ועוג והמדינות זו ביזה מדין'. דברי מדרש הגדול ראויים ויפים: למילה 'מדינות' יש גם משמעות של 'ערים',²⁵ וחבל ארגוב נחשב חלק מארץ ישראל בעבר הירדן המזרחי. לעומת זאת, דברי קהלת רבה מוקשים, שכן לא ברור מה הזיקה בין 'ביזה מדין' לכניסה לארץ.²⁶ לסיכום: הקטע במדרש הגדול שאנו דנים בו אינו מיוסד על קהלת רבה, אלא שניהם מיוסדים על מדרש קהלת קדום. הקטע בויקרא רבה שהתחלנו בו את הדיון השתמש במדרש קדום זה על קהלת, לקח ממנו את מדרשו על קהלת ב, ד-ו והוסיף את הסיומת שלו כדי ליצור את הזיקה ההכרחית לפרשת השבוע. עוד יש לדון בשאלה הכללית יותר – היש עוד סימנים שבעל מדרש הגדול השתמש במדרש על קהלת שאינו החיבור קהלת רבה שלנו? אי"ה עוד נחזור לעניין.

25 ראו בכלי, יומא יא ע"א – 'תנו רבנן בשעריך אחד שערי בתים ואחד שערי חצירות ואחד שערי מדינות ואחד שערי עיירות יש בהן חובת מצוה למקום'; רות רבה א, ה – 'א"ר לוי כל מקום שאתה מוצא שדה עיר עיר מדינה מדינה אפרכיא; וראו גם מ"י כהנא, ספרי במדבר: מהדורה מבוארת, חלק ד: פירוש פיסקאות קז-קסא, ירושלים תשע"ה, עמ' 1093 הערה 75.

26 כנראה, למנסח של קהלת רבה קסם משחק המילים בין 'מדינות' ל'מדין' יותר מאשר הצורך להקפיד שכל הפתירות במילות הפסוקים מקהלת יהיו בהקשר של הכניסה לארץ.

נספח: השוואת הנוסחים – ויקרא רבה, מדרש הגדול וקהלת רבה²⁷

טבלה זו מציגה את הנוסחים של שלושת המקורות שמאמר זה דן בהם. לויקרא רבה ולקהלת רבה אני מביא שני נוסחים לכל אחד ולמדרש הגדול – אחד. בנוגע לויקרא רבה, אני מביא בטבלה את הנוסח המחקרי הנפוץ, זה של מרדכי מרגליות,¹ אך במאמר אני מתייחס לויקרא רבה על פי שחזור חדש שלי המופיע גם הוא בטבלה.² לקהלת רבה אני מביא את נוסחת הדפוסים,³ וגם את הנוסח המוצג במהדורתו החשובה של הירשמן,⁴ שאליו אני נזקק במאמר. הנוסח של מדרש הגדול מיוסד על המהדורה שהכין שלמה פיש, מוגה על פי כמה כתבי יד.⁵

קהלת ב	ויקרא רבה כה, ד, שחזור חדש	ויקרא רבה כה, ד, מהדורת מרגליות	מדרש הגדול דברים ח, ט	קהלת רבה, פרשה ב, דפוסים	קהלת רבה, פרשה ב, מהדורת הירשמן
1 פסוק ד	ר' יהושע דסיכנין בשם ר' לוי פתח הגדלתי מעשי וגו' (קהלת ב, ד)	ר' יהושע דסיכנין בשם ר' לוי פתח הגדלתי מעשי בניתי לי בתים (קהלת ב, ד).	ד"א הגדלתי מעשי (קהלת ב, ד). ר' פתר קרייה בכאי הארץ,	ר' יהושע (בשם ר') [ובן לוי פתח קריה בישראל בכניסתן לארץ, הגדלתי מעשי (קהלת ב, ד)]	ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי פתח קריה בישראל בכניסתן לארץ. הגדלתי מעשי (קהלת ב, ד)
2	א"ר יהושע בן לוי כתי' ויאמר יי אליו זאת הארץ וגו' (דברים לר, ד) מה ת"ל לאמר ⁶	ויאמר ה' אליו זאת הארץ אשר נשבעתי (דברים לר, ד).	כי תבואו אל ארץ מושבותיכם ועשיתם אשה (במדבר טו, ב)	כי תבואו אל ארץ מושבותיכם ועשיתם אשה (במדבר טו, ב)	כי תבואו אל ארץ מושבותיכם ועשיתם אשה (במדבר טו, ב-ג)
3	א' הקב"ה למשה לך אמור לאבות הראשונים הגדלתי לעשות לבניכם כל מה שהתניתי עמכם	הגדלתי מעשי, אמ' לו הקב"ה למשה לך אמור לאבות הראשונים הגדלתי מעשי, הגדלתי לעשות לבניכם כל מה שהתניתי עמכם.	אמר הקב"ה למשה, לך ובשר לאבות העולם ואמור להן הגדלתי לעשות עם בניכם יתר ממה שהתניתי עמכם.		
4 פסוק ד	בניתי לי בתים (קהלת ב, ד) ובתים מלאים כל טוב (דברים ו, יא)	בניתי לי בתים (קהלת ב, ד), ובתים מלאים כל טוב (דברים ו, יא).	בניתי לי בתים (קהלת ב, ד), היך דכתיב ובתים מלאים כל טוב (דברים ו, יא).	בניתי לי בתים (קהלת ב, ד), ובתים מלאים כל טוב (דברים ו, יא),	בניתי לי בתים (קהלת ב, ד) ובתים מלאים כל טוב (דברים ו, יא)
5	נטעתי לי כרמים (קהלת ב, ד) כרמים וזיתים אשר לא נטעת (דברים ו, יא)	נטעתי לי כרמים (קהלת ב, ד), כרמים וזיתים אשר לא נטעת (דברים ו, יא).	נטעתי לי כרמים (קהלת ב, ד), כרמים וזיתים אשר לא נטעת (דברים ו, יא).	נטעתי לי כרמים (קהלת ב, ד) כרמים וזיתים אשר לא נטעת (דברים ו, יא),	נטעתי לי כרמים (קהלת ב, ד) כרמים וזיתים אשר לא נטעת (דברים ו, יא).

קהלת ב	ויקרא רבה כה, ד, שחזור חדש	ויקרא רבה כה, ד, מהדורת מרגליות	מדרש הגדול דברים ח, ט	קהלת רבה, פרשה ב, דפוסים	קהלת רבה, פרשה ב, מהדורת הירשמן	
6	פסוק ה		עשיתי לי גנות ופרדסים (קהלת ב, ה), ארץ חטה ושערה וגפן (דברים ח, ח).	עשיתי לי גנות ופרדסים (קהלת ב, ה).		
7			ונטעתי בהם עץ (קהלת ב, ה), אפלו פלפלין לא היתה ארץ ישראל חסירה.			
8			הדרינס שחוק עצמות שאל את ר' יהושע בן חנניה, אמר ליה אתון אמרין, לא תחסר כל בה (דברים ח, ט), והא אנא בעי מנך תלת מלין, איחי לי פלפלין ופסיאנא ומטכסא. אזל ואיתי ליה פלפלין מן אסכרה, ופוינסא מן בירא דצידון, ומטכסא אית דאמרין מן עכבריא, ואית דאמרין מן גוש חלב.	אדריאנוס שחוק טמיא שאל את רבי יהושע בן חנינא כתי' בתורה ארץ אשר לא במסכנות וגו' (דברים ח, ט), יכול את מייתי לי תלת מילין, דאנא שאיל, אמר ליה ומה אינון, אמר ליה פלפלי' ופויסיאנין ומטקסה, אייתי פלפלי' מן נצחנה, ופויסיאנין מן ציידן ומאן דאמ' מן עכברין, ומטקסה מן גוש חלב,		
9	פסוק ו	עשיתי לי ברכות מים (קהלת ב, ו) עיניות ותהומות יוצאים בבקעה ובהר (דברים ח, ז) ⁷	עשיתי לי בריכות מים (קהלת ב, ו), היך דתימר, ארץ נחלי מים עינות ותהומות (דברים ח, ז)	עשיתי לי ברכות מים (קהלת ב, ו), שנא' ארץ נחלי מים (דברים ח, ז),	עשיתי לי ברכות מים (קהלת ב, ו) ארץ נחלי מים (דברים ח, ז)	
10	להשקות מים יער צומח עצים (קהלת ב, ו) א' ר' לוי קנה חצים לא חסירה ל'קיים מה שנ' מקום אשר אן שם מחסור וגו' ⁸ (שופטים יח, י)	להשקות מהם יער צומח עצים (קהלת ב, ו), אמר ר' לוי אפילו קנה חיצים לא היתה ארץ ישראל חסרה.	להשקות מהם יער צומח עצים (קהלת ב, ו), אמר ר' לוי אפילו חצים לא היתה ארץ ישראל חסירה.	להשקות מהם יער צומח עצים (קהלת ב, ו), אמר ר' לוי אפילו חצים לא חסרה ישראל,	להשקות מהם יער צומח עצים (קהלת ב, ו) א"ר לוי אפי' קני של חצים לא חסרה ארץ ישראל.	

קהלת ב	ויקרא רבה כה, ד, ויקרא רבה כה, ד, מהדורת מרגליות	מדרש הגדול דברים ח, ט	קהלת רבה, פרשה ב, דפוסים	קהלת רבה, פרשה ב, מהדורת הירושלמי
11				אדרינוס שאל עצמות שאל את ר' יהושע בן חנניה כתו' בתורתכם ארץ אשר לא במסכנות (דברים ח, ט) יכול את מיתי לי תלת מלין דאנא אמ' לך. אמ' ליה ומה אנון. א"ל פלפלין פסיינן ומטקסא. איתי ליה פלפלין מן נצחנא ופסיינן ציידן ומאן דאמ' מן עכברא ומטקסא מן גוש חלב.
12	פסוק ז	קניתי לי עבדים ושפחות (קהלת ב, ז), היך דתימר, וגם ערב רב עלה אתם (שמות יב, לח).	קניתי עבדים ושפחות (קהלת ב, ז) וגם ערב רב (שמות יב, לח)	קניתי עבדים ושפחות (קהלת ב, ז) וגם ערב רב (שמות יב, לח)
13		ובני בית (קהלת ב, ז), אלו הגבעונים, היך דתימר, ויתנם יהושע חוטבי עצים (יהושע ט, כז).	ובני בית היה לי (קהלת ב, ז), אלו הגבעונים שעשאן יהושע חוטבי עצים ושואבי מים שני' ויתנם יהושע ביום ההוא חוטבי עצים' ושואבי מים (יהושע ט, כז).	ובני בית היה לי (קהלת ב, ז) אלו הגבעונים שנ' ויתנם יהושע חוטבי עצים ושואבי מים (יהושע ט, כז)
14		גם מקנה בקר וצאן (קהלת ב, ז), היך דתימר ומקנה רב היה לבני ראובן (במדבר לב, א).	גם מקנה בקר וצאן הרבה היה לי (קהלת ב, ז) ומקנה רב היה לבני ראובן (במדבר לב, א).	גם מקנה בקר וצאן הרבה היה לי (קהלת ב, ז) ומקנה רב היה לבני ראובן (במדבר לב, א).
15	פסוק ח	כנסתי לי גם כסף וזהב (קהלת ב, ח), היך דתימר, ויוציאם בכסף וזהב (תחלים קה, לז).	כנסתי לי גם כסף וזהב (קהלת ב, ח) בכסף וזהב (תחלים קה, לז).	כנסתי לי גם כסף וזהב (קהלת ב, ח) שני' ויוציאם בכסף וזהב (תחלים קה, לז)

קהלת ב	ויקרא רבה כה, ד, שחזור חדש	ויקרא רבה כה, ד, מהדורת מרגליות	מדרש הגדול דברים ח, ט	קהלת רבה, פרשה ב, דפוסים	קהלת רבה, פרשה ב, מהדורת הירשמן
16			וסגלת מלכים (קהלת ב, ח), זו בות סיחון ועוג. והמדינות (קהלת ב, ח), ששים עיר כל חבל ארגב (דברים ג, ד).	וסגלת מלכים והמדינות (קהלת ב, ח) זו ביות עוג וביות מדין,	וסגלת מלכים (קהלת ב, ח) זו ביות סיחון ועוג והמדינות זו ביות מדין
17			עשיתי לי שרים ושרות (קהלת ב, ח), משוררים זכרים ומשוררות נקיבות.	עשיתי לי שרים ושרות (קהלת ב, ח) משוררים זכרים ומשוררות נקיבות,	עשיתי לי שרים ושרות (קהלת ב, ח) משוררים זכרים ומשוררות נקיבות
18			ותענוגות בני האדם (קהלת ב, ח), זו ארץ ישראל, שהיא ענוגה שלכל הארצות.	ותענוגות בני האדם (קהלת ב, ח) זה עינוגן של ישראל,	ותענוגות בני האדם (קהלת ב, ח) זה עינוגן של ישראל
19			שרה ושרות (קהלת ב, ח), שופטים זכרים ושופטות נקיבות.	שרה ושרות (קהלת ב, ח) תפנוקין ותפנוקיין.	שרה ושרות (קהלת ב, ח) תפנוקין ותפנוקיין.
20	פסקה	עשיתי לי גנות ופרדסים (קהלת ב, ה) ארץ חטה ושעורה (דברים ח, ח)	עשיתי לי גנות ופרדסים (קהלת ב, ה), ארץ חיטה ושעורה (דברים ח, ח).		
21		ונטעתי בהם עץ כל פרי (קהלת ב, ה) וכי תבאו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל (ויקרא יט, כג)	נטעתי בהם עץ כל פרי (קהלת ב, ה), כי תבאו אל הארץ ונטעתם.		

הערות לנספח

- 1 מדרש ויקרא רבה עם מבוא נספחים ומפתחות, בעריכת מ' מרגליות, הדפסה שנייה, 3 כרכים, ירושלים תשל"ב.
- 2 ההדרת הפסקה נעשתה על פי המהדורה הסינופטית – ראו <https://www.biu.ac.il/JS/> – [midrash/VR/outfiles/OUT25-04.htm](https://www.biu.ac.il/JS/midrash/VR/outfiles/OUT25-04.htm) – המציגה את כל עדי הנוסח לפסקה שורה-תחת-שורה.
- 3 הנוסח הוא על פי הדפוס הראשון, עם כמה תיקונים מתבקשים, המסומנים בשיטה הנפוצה.
- 4 לציונים ביבליוגרפיים ראו לעיל הערה 7.
- 5 ראו מדרש הגדול דברים, בעריכת ש' פיש, ירושלים תשל"ג. אלה הם כתבי היד של מדרש הגדול דברים שהשתמשתי בהם כדי להגיה את מהדורת פיש: ירושלים, אוסף בניהו, T407; ירושלים, אוסף קרופ, 4155; ירושלים, הספרייה הלאומית, 17 4°; לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 1483; הנ"ל, Or. 2216; הנ"ל, Or. 2355. תודתי נתונה לידידי פרופ' מנחם כהנא שהגיה את הקטע הזה במהדורת פיש על פי כתב יד ירושלים הנ"ל, ובעקבותיו עיינתי אני בכתב יד זה ובעוד החמישה האחרים. האחריות על הנוסח שהבאתי עליי בלבד. ההגהות אינן מסומנות והדבר מכוון.
- 6 הקטע א-ב בא רק בכתב יד מינכן ובכתבי היד הספרדיים – צפון-אפריקניים; בכתבי היד הספרדיים – צפון-אפריקניים באה המילה 'אלא' במקום 'לאמר'. לניתוח טקסטואלי של עדי הנוסח לויקרא רבה ולחלוקתם למשפחות ראו מאמרי: 'ויקרא רבה, פרשה כח, הפתיחתא הראשונה (פסקאות א-ג): עיונים בנוסח, בעריכה ובזיקתה למקבילה בפסיקתא דרב כהנא, תרביץ עא (תשס"ב), עמ' 19-65; 'החיפוש אחרי "הטקסט המקורי": עיונים בענייני נוסח וההדרה בסדר עולם וביקרא רבה', מ' בראשר, 'לוינסון וב' ליפשיץ (עורכים), מחקרים בתלמוד ובמדרש: ספר זיכרון לתרצה ליפשיץ, ירושלים תשס"ה, עמ' 349-384; 'ויקרא רבה, פרשה ל: תולדות המסירה, קורות ההדרה והצגת מהדורה חדשה (לפסקה א ולפסקה ב)', ספר בראילן, כרכים ל-לא: מוקדש לזכרו של פרופ' מאיר שמחה הכהן פלדבלום, רמת גן תשס"ו, עמ' 269-318; 'מדרש שלא נדפס מעולם על אדם שהיה "חי וקיים לעולם" ועל "מים במים" (ויקרא רבה כז:ד): הרהורים על שיבושי מדפיסים ומהדירים ועל הקוסמוגוניה של חז"ל', א' ארליך, ח' קרייסל וד"י לסקר (עורכים), על פי הבאר: מחקרים בהגות יהודית ובמחשבת ההלכה מוגשים ליעקב בלידשטיין, באר שבע תשס"ח, עמ' 303-328; 'ויקרא רבה ובראשית רבה: עיון מחדש בקטעים מקבילים', סידרא כד-כה (תש"ע), עמ' 237-266; 'גלגולי מסירה ועריכה בויקרא רבה ובבראשית רבה: עיונים בפתיחתא מורכבת אחת (ו"ר כז:א, ב"ר לג:א)', א' עצמון וצ' שפיר (עורכים), כתבור בהרים; מחקרים בתורה שבעל פה מוגשים לפרופסור יוסף תבורי, אלון שבות תשע"ג, עמ' 279-296; 'ויקרא רבה פרשה כ: עיוני עריכה, נוסח ותאולוגיה', א' שאנן וי"י יובל (עורכים), דברי חכמים וחדותם; פרשנות התנ"ך בספרות חז"ל וימי הביניים: ספר יובל לכבוד חננאל מאק, ירושלים תשע"ט, עמ' 231-249. כפי שעולה מדבריי, כתבי יד רבים נובעים – במלואם או בחלקם – מאב־טופס אחד קדום שמעתיקו שינה בו רבות. אף עולה מדבריי שכתב יד מינכן וכתבי היד הספרדיים – צפון-אפריקניים – שאין ביניהם שום קרבה טקסטואלית-משפחתית – תלויים באב־טופס זה רק תלות חלקית. לפיכך,

כאשר כתב יד מינכן וכתבי היד הספרדיים – צפון־אפריקניים מסכימים נגד רוב כתבי היד התלויים במלואם באב־הטופס הנ"ל, יש סיבה טובה לגרוס שהנוסח שכתב יד מינכן וכתבי היד הספרדיים – צפון־אפריקניים מקיימים הוא הנוסח המקורי. ואולם היה קשה לי לקבל מסקנה זו, שכן, אם השערתי זו נכונה, צפוי היה שגם כתב יד ג' (MS JTS ENA 2621.5v), שלחלוטין נקי מהשפעת אב־הטופס הנ"ל, היה גורס כמו כתב יד מינכן וכתבי היד הספרדיים – צפון־אפריקניים, ואין הדבר כן. ומכל מקום השתכנעתי ששחזורי נכון, משום שראיתי שבשורה הבאה בכתב יד ג' חסרה כשורה של טקסט, מן המילה 'הגדלתי' (המילה הראשונה בשורה 2 בעמ' תקעד של מהדורת מרגליות) עד המילה 'ובתים' (אחת לפני האחרונה באותה השורה) – כלומר כתוב שם '... הגדלתי מעשי מלאים כל ...', וסביר אפוא שבשורות אלו הטופס של ויקרא רבה שעמד לפני כתב יד ג' היה משובש (ההפניה למהדורת מרגליות נחוצה על מנת לראות מה הגרסה המקורית של ויקרא רבה); את הגרסה של כתב יד ג' אפשר לראות הן במהדורה הסינופטית (לעיל, הערה לנספח 7) והן בתעתיק של ג' בכרך השלישי של ויקרא רבה, מהדורת מרגליות, עמ' 79 (לעיל, הערה לנספח 1). סיוע נוסף לשחזורי בא מנוסח מדרש הגדול, וסיוע רב יותר מן המקבילות בירושלמי ובבלי הנידונות לעיל במאמר.

7 אני גורס כאן רק פסוק אחד, בעקבות נוסח ג'; כל שאר כתבי היד מצטיינים שני פסוקים, וכך גרס מרגליות במהדורתו. אין באף לא אחת מן היחידות המדרשיות האחרות שני פסוקים, וגם עדותן של המקבילות תומכת בשחזורי.

8 הקטע ג-ד בא רק בכתב יד ג'.

9 גרסה זו – 'קניתי לי' – ראויה להערה. במקרא עצמו, על פי נוסח המסורה, כתוב 'קניתי עבדים ושפחות', וכך גם בשני הנוסחים של קהלת רבה המוצגים בטבלה. במהדורת פיש של מדרש הגדול כתוב 'עשיתי לי', וסביר להסיק שאין גרסה זו אלא אשגרה על פי שלוש ההופעות של צמד מילים זה בפסוקים אלו בקהלת, הבאות גם בקטע מדרשי זה הכלול בקהלת רבה ובמדרש הגדול. בכתב יד הראשון שממנו הוגה הנוסח של פיש, כתב יד הספרייה הלאומית הנ"ל (לזיהויים המלאים של כתבי היד הנזכרים בהערה זו ראו הערה לנספח 5), באה המילה 'קניתי', והמחשבה הראשונה הייתה שראוי לגרוס כך כדי להסיר את השיבוש שבמהדורת פיש, ובכך מותאם נוסח מדרש הגדול לנוסח המסורה ולנוסח המקבילות. ואולם ראיתי שאין בכתב היד 'קניתי עבדים ושפחות' כנוסח המסורה אלא נוסח אחר – 'קניתי לי עבדים ושפחות'. אומנם בהחלט ייתכן שסופר אחד יכתוב 'קניתי לי' כאשר בטופס שהעתיק ממנו כתוב 'קניתי', בהשפעת הצמד 'עשיתי לי' הבא בסמוך, אך חשבתי שהעניין ראוי לבדיקה קפדנית יותר. ואכן, יש דברים בגו. כזכור, בקטע מדרשי זה פסוקים אלו מספר קהלת נדרשים שלוש פעמים, על שלמה, על התורה, ועל באי הארץ, ובכל פעם מצוטטת כל היחידה הנדרשת. מצאתי שבשני כתבי יד של מדרש הגדול, כתב יד הספרייה הלאומית הנ"ל וכתב יד קרופ, באה הגרסה 'קניתי לי' בכל שלוש הפעמים! ולשאר העדים: בכתב יד הספרייה הבריטית 1483 – 'קניתי', 'קניתי לי', 'עשיתי'; הנ"ל 2216 – 'קניתי לי', 'קניתי לו', 'עשיתי לי'; הנ"ל 2355 – 'קניתי', 'קניתי לי', 'עשיתי לי'; בכתב יד בניהו – 'קניתי לי', 'קניתי לי', 'עשיתי לי'; ובמהדורת פיש (המיוסדת על כתב יד שרעבי) – 'קניתי לי', 'קניתי לי', 'עשיתי לי'. לעדויות אלו יש להוסיף שתרגום הפשיטתא לקהלת ב, ז מעיד שעמד לפניו הנוסח 'קניתי לי', וגם שקניקוט רושם שמונה כתבי יד

הגורסים 'קניתי לי' (ראו B. Kennicott [ed.] *Vetus Testamentum hebraicum cum variis* (ראו *lectionibus*, vol. 2, Oxford 1780, p. 550). אף נציין שמבדיקת שתי המהדורות של מדרש קהלת רבה עולה שגם בו מתועדת הגרסה 'קניתי לי' בכל שלושת הציטוטים של צלע זו מן הפסוק בכתב יד אחד לפחות: בהיקרות הראשונה כך בעד נוסח אחד מתוך חמשת עדי נוסח, בהיקרות השנייה בארבע עדי נוסח מתוך שמונה, ובהיקרות השלישית בשלושה עדי נוסח מתוך חמישה. (נתונים אלו הם על פי המהדורה הסינופטית; אין התאמה מלאה בין המהדורה הסינופטית ובין המהדורה המדעית.) מסתבר אפוא שלפני המסדר של המדרש הקדמון על קהלת עמד הנוסח 'קניתי לי עבדים ושפחות'.